

Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban

Kovács Katalin Bihari Zsuzsanna közreműködésével

Bevezető

Írásunk az esettanulmányok háttérül szolgál, az agrárszerkezetben bekövetkezett legfontosabb változásokat mutatja be. Az agrárgazdaság köztudottan válságágnak tekinthető. Ebben sok egyéb tényező mellett szerepet játszik az is, hogy a meghatározó gazdasági szereplők számára bizonytalanná váltak az alapvető termelési feltételek (föld-, épület- és eszközvagyon), és szerepet játszik az átalakulást kísérő átfogó tőkehiány is, amely részben oka, részben következménye volt a gyalázatos jövedelmezőségi viszonyoknak. A válságot tetézték az egyes alföldi tájakat már-már kiszáradással fenyegető aszály évenkénti és halmozott következményei. Mindezen tényezők éppen eléggé indokolták az 1992–1993-as eredményromlást, amely a magyar mezőgazdaság összeomlással felérő megbicsaklásaként értelmezhető. Ezt támasztja alá az 1994-ben megindult és napjainkig tartó növekedés csekély mértéke és ellentmondásossága is. Mivel az esettanulmányokban szereplő utódszervezetek közvetlen „leszármazottaknak” tekinthetők – még a „semmiből lett gazdaságok” eredete is a volt szocialista nagyüzemekhez vezet –, a tanulmány az átalakulási törvények végrehajtásáról is szól.

1. Az állami gazdaságok privatizációja

Magyarországon 1990-ben 121 állami gazdaság működött, amelyek a termőterület durván 11–12 százalékát művelték. Átalakításuk 1992-ben kezdődött, majd – az első próbálkozások kudarca után – több szakaszban folytatódott. A második, decentralizált privatizációs szakasz, amely 1995–1996-ban lényegében lezárult, végül is sikert hozott: ennek keretében privatizáltak azon működőképes üzemek nagy részét, amelyeket az állam nem szándékozott tartós tulajdonban tartani. A megmaradt, zömmel veszteséges vállalatok felszámolási/végelszámolási folyamata napjainkig húzódik.

Magyarországon 1991-ben az állami gazdaságok túlnyomó többsége részvénytársasággá alakult; ennek és a szövetkezetek hasonló törekvéseit akkoriban gátló politikának köszönhető, hogy négy-öt kivételtől eltekintve¹ a részvénytársaságok túlnyomó többsége volt állami vállalatok utódszervezeteiből állt; csak a legutóbbi néhány évben bővítették e szűk kört második-harmadízben átalakuló szövetkezetek.² Huszonnyolc volt állami gazdaság maradt

¹ Közéjük tartozik az ‘Aranyzólló’ Rt. is, amely Nigel Swain esettanulmányának főszereplője.

² Ilyen a ‘Harmónia’ szövetkezet, amelynek átalakulásáról Váradai Monika Mária esettanulmánya szól, de hasonló törekvései voltak a hollóközi szövetkezet menedzsmentjének is 1997-ben. (Megjelenés alatt a *Replika* angol nyelvű különszámában, 1998.)

tartós állami tulajdonban; rajtuk keresztül az állam kontrollálja a valamikori 121 állami gazdaság vagyonának mintegy 47 százalékát. Harminckilenc volt állami vállalatot fölszámoltak; negyvenhetet sikeresen privatizáltak, 1996 végén mindössze hét volt állami gazdaság várt még (darabjaiban) értékesítésre. Az állami gazdaságok eredeti 97,1 milliárd forintos vagyonából 1996 júniusáig 51,6 milliárd forintot értékesítettek. Ebből a privatizáció során összesen 21 milliárd forint került ki állami tulajdonból; 56,9 százaléka dolgozói/menedzseri, 8,8 százaléka külföldi, 34,4 százaléka belföldi tulajdon.³

Talán kevésbé köztudott, hogy az állami gazdaságok privatizációjának második, decentralizált szakaszában – látva a szövetkezeti átalakulás során helyenként takarmánytermelő bázis nélkül maradt állattartó telepek vergődését – volt mód termőföld-értékesítésre, például akkor, amikor egy-egy nagyobb állattartó telep értékesítésére hirdettek pályázatot. A valamikori állami gazdaságok által használt föld nagyobb része, 62 százaléka a kárpótlási folyamat, valamint a privatizáció során más, egyéni és társasági földhasználókhoz került, s mindössze 38 százaléka maradt a tartós állami tulajdon részét képező részvénytársaságok használatában. Az új használókhoz került volt állami gazdasági földek nagyobb része – negyven százaléka – a kárpótlási földárveréseken kelt el, hat százaléka került dolgozói részaránytulajdonba (20 aranykoronás „illetményföldek”), 1,2 százalékát kapták tanintézetek és 17 százalékát a decentralizált privatizáció során elkelt vállalkozások.

Összességében az állam a volt vállalati vagyon mintegy felét, az állami gazdaságok használatában lévő földterületek körülbelül harmadát tartotta meg saját tulajdonában; ezek az állami nagybirtokok valószínűsíthetően a magyar agrárgazdaság tartós és zömmel sikeres szereplői lesznek.

2. A szövetkezetek átalakulása

Ez a fejezet a szövetkezeti átalakulásnak legfontosabb, a későbbi fejlemények tükrében új megvilágításba kerülő aspektusairól szól.

Először a számokról: egy 1993-as miniszteriumi jelentés szerint „Az átmeneti törvény rendelkezéseit 1993. január 1-ig az 1441 mezőgazdasági termelőszövetkezet 88 százaléka, 1273 szövetkezet hajtotta végre. A csőd- és felszámolási eljárások, valamint a jogutód nélküli megszűnés miatt 168 szövetkezetben nem tudták teljesíteni a törvényből adódó kötelezettségeket.⁴ Az egyéni és csoportos kiválás a szövetkezeti aktív tagok 10–15 százalékát, 25–44 ezer főt és 39–52 Mrd Ft értékű vagyont érinthetett.”⁵ Az átalakulási folyamat során, 1996-ban, 22 407 regisztrált vállalkozó, 1930 szövetkezet, 3009 jogi személyiség nélküli, 4008 jogi személyiségű társaság, köztük 3805 korlátozott felelősségű és 191 részvénytársaság működött a magyar mezőgazdaságban.

A későbbi események tükrében fölmerülő kérdések között talán az a legfontosabb, hogy vajon megfeleltethető-e a szövetkezetek átalakulása során bekövetkezett vagyonmegosztás a földkárpótlás és restitúció során tapasztalható tulajdoni széttöredezésnek. Közismert,

---

3 *Privinfo*, 1996. 6. szám.

4 1992-ben a szövetkezetek adózás előtti eredménye –27,5 milliárd forint volt, s a következő évben is majdnem 10 milliárd forintos hiányt mutatott. Igaz, hogy a gazdasági társaságok is „eredménytelenek” voltak, de nem ekkora mértékben: az egy alkalmazottra jutó adózás előtti negatív eredmény a részvénytársaságoknál volt a legkevésbé fenyegető (–27 ezer forint), a kft.-knél –35 ezer forintra rúgott, míg a szövetkezeteknél az utóbbi több mint négyszeresére, –149 ezer forintra. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az eredménytelenség a csődeljárások sorozatát vonta maga után: a csőd, felszámolási eljárás vagy végelszámolás alá eső szövetkezetek aránya 41,8 %-os volt Észak-Magyarországon, 32,2 % az Alföldön és 20,9 % a Dunántúlon (Tóth és Varga 1995).

5 *Feljegyzés*. Térségi-Gazdasági Főosztály, 1994. november 9.

hogy az átalakulási törvény meglehetősen tágan határozta meg a szövetkezetek vagyonaára való jogosultság kritériumait, így nemcsak az aktuális tagok részesedhettek belőle, hanem az elhalt tagok örökösei és azok is, akik a vagyon akkumulációjának legalább öt évig részei voltak. Ez kétségkívül ahhoz vezetett, hogy az üzletrészek formájában szétszított vagyon jelentős hányada (19 százalék) az ún. külső üzletrész-tulajdonosok kezébe került. Mellettük a nyugdíjas tagságnak 39 százalékos részesedése volt, és az aktív tagok, az üzletrészek 42 százalékának tulajdonával kisebbségi tulajdonosokká váltak. (Az alkalmazottak nem egészen egy százalékos részesedést mondhattak magukénak.) Az átalakulási folyamat akkori kritikussai joggal tartottak attól, hogy az aktív tagok és az alkalmazottak kisebbségbe kerülése a szövetkezetek tulajdonosainak körében károsan befolyásolja majd a döntési folyamat irányát és hatékonyságát (Juhász és Mohácsi 1993). Más vizsgálataink és az itt közölt esettanulmányok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a későbbi folyamatok tükrében ez az aggodalom nem igazolódott. Nem mintha az aktív tagok megfelelő érdekérvényesítési erővel bírtak volna a nyugdíjasokkal és a kívülállókkal szemben. Az történt, hogy az üzletrészforgalom 1995-ben felgyorsuló megindulásával párhuzamosan a tagság egészében a partvonalra szorult.

Nem arról van szó, hogy a szövetkezetek menedzsmentje szándékosan a tagság kifosztására törekedett volna, így relativizálva a „tulajdon” erejét. Inkább az történt, hogy arra kényszerültek, hogy a vezetésük alatt álló üzemből jószerével bármi áron szervezzenek életképes céget, hívják azt szövetkezetnek, kft.-nek vagy rt.-nek. Voltak közöttük, akik jobb híján vállalták a vezető szerepet ebben az igen nehéz korszakban, mert úgy érezték, lekéstek már arról, hogy magánvállalkozást indítsanak. Mások szakmai okokból tették le voksukat a nagyüzemi mezőgazdálkodás mellett.⁶ Megint mások megosztva vállalták (még) a szövetkezeti utódszervezet és az időközben kiépült magángazdaságaik menedzselését, ami összeegyeztethetőnek bizonyult, ha a magángazdaság nem állt másból, mint az utódszervezettel bémunkában megműveltetett gabonatablákból.

Nincsenek országos szintű információink arról, hogy a szövetkezetekben, valamint az 1995-ben és azután megalakult gazdasági társaságokban az egyes dolgozói, ill. vezetői csoportok milyen arányban s milyen árfolyamon hasznosíthatták üzletrészeiket. Kétségtelen azonban, hogy a személyi jövedelemadó-kedvezménnyel támogatott üzletrészforgalomban különböző szerepekben vettek részt: a nyugdíjasok, munkanélküliek, a szövetkezet közéletéből és a munkaerőpiacról egyaránt kiszoruló általában eladóként, az aktív tagok, főként a menedzsmentbe tartozók, akiknek volt mit visszaigényelni az államtól, vevőként. Sőt, rokoni, kliensi kapcsolatok révén a vidéki középosztály is beszivárgott a szövetkezetekbe. Ha az üzletrészek tulajdonjogának „kicszerelését” családon belül sikerült megoldani, akkor legtöbbször az idős korosztály állami forrásokból támogatott, örökösödési adóval sem terhelt „ajándékkakcióját” jelentette a (formálisan) névértéken bonyolított üzlet, amelynek kedvezményezettjei a fiatal, aktív kereső családtagok voltak.⁷ Ha nem családtagok között zajlott az adásvétel, az esetek többségében akkor is névértéken folyt a vásárlás, miközben a szövetkezeteket végleg elhagyó volt tagság zsebébe csupán az érték tíz százaléka vándorolt. Nem csoda, hogy az APEH főtisztviselői 1996-ban hangos zúgolódással vették tudomásul a szövetkezeti üzletrészekbe történő befektetéseket, sőt, nem mezőgazdasági szövetkezetekben történt üzletrészvásárlások egyes eseteiben pert is indítottak a bonyolítók ellen. 1997-ben a parlament nem szavazta meg a magánszemélyek szövetkezeti üzletrészvá-

---

⁶ Mint Jónás István, néhány alföldi tehenészeti telep megmentője. Lásd a 'Homokvár'-ról szóló esettanulmányt.

⁷ Minden vizsgált szövetkezetben éltek ezzel a lehetőséggel azok az aktív tagok, akiknek a családjában volt üzletrész-tulajdonos.

sárlásait támogató törvényt, s ez tapasztalataink szerint leállította, illetve más mederbe terelte az üzletrészforgalmat.

1996-tól kezdődően ugyanis, állami támogatás mellett, maguk a szövetkezetek léptek piacra viszonylag jelentős vásárlóként: általában 10–15 százalékos értéken vásárolták az üzletrészeket, az összeg felét az állam fizette. A szövetkezetek mellett azok a gazdálkodáshoz ténylegesen kötődő menedzserek maradtak meg vevőként ugyanezen a piacon, akik eddigi befektetéseik révén „nagy” tulajdonosnak számítanak, és az átalakulási folyamat további szakaszaiban (pl. részvénytársasággá alakulás esetén) reményük lehet tulajdonosi fölényük érvényesítésére.

A menedzserek nemcsak az üzletrész-, ill. részvényt piacon, hanem a tőke- és földpiacon is megjelentek befektetőként. Ezzel új fejezet nyílt a tulajdonviszonyok átalakulásának történetében, amelyet a tőkeakkumuláció korszakának nevezhetünk. Ennek során a szövetkezeti átalakuláskor újraosztott vagyon (a termőföldről itt nem beszélünk) kisszámú tulajdonos kezében összpontosul. Ez a mindenképpen üdvözlendő folyamat a magyar átalakulási törvénykezés piakonformitását és ebből fakadó erejét mutatja. Kétségtelen azonban, hogy ez legtöbbször a volt szövetkezeti tagok kiszorítását vonta maga után, akik kényszerűségből megelégedtek az üzletrészeikért följánlott csekély összeggel. Kivételnek számított, ha a menedzsment az akkumulációs folyamat során méltányosságra törekedett, és a piacinál magasabb áron vásárolta fel az üzletrészeket, vagy alternatív megoldásokat (pl. életjáradékfizetést) ajánlott.⁸ A szövetkezetek menedzsereinek többsége azonban, miközben élt erőfölényével, a szükséghelyzet szorításában cselekedett.

Az aktív tagság szövetkezetenként változó, de összességében kb. negyven százalékra becsült hányada előbb a foglalkoztatásból, majd a tőkeakkumuláció megindulásával a tulajdonból is kiszorult. S mindezért viszonylag csekély ellenértéket kapott.⁹ Bár 1992-ben közülük sokan azért nem éltek a kiválás lehetőségével, mert bíztak abban, hogy továbbra is kenyérkereseti forrást találnak a szövetkezetben. Ezek a folyamatok a legtöbb helyen fásultságot, csalódottságot eredményeztek, nyugdíjas és aktív tagok körében egyaránt. Nem szálltak harcba a menedzsment döntéseivel tulajdonosi jogaik érvényesítéséért, mert az üzem működtetése meghaladta kompetenciájukat. Menekülni pedig már nem lehetett, hisz a szövetkezetből könnyűszerrel történő kiválás s a vagyomból való arányos(abb) részesedés lehetősége 1992-ben lezárul.

Az üzletrészek viszonylag méltányos „befektetésére” 1994-ig volt mód a holdinggá alakult vagy szétváló szövetkezetekben, függetlenedő társaságokban: ezt az itt közölt esettanulmányok és más átalakulási históriák is dokumentálják (Andor és Kuczi 1997; Bihari, Kovács és Váradi 1996; Hantó és Oberschall 1997; Kovács 1998). A tulajdonosoknak lehetőségük volt arra, hogy mintegy „szavazzanak” üzletrészükkel, s névértéken válhassanak tulajdonossá a szövetkezet kebelén belül alakuló, később gyakran önálló sodó gazdasági társaságokban. 1992–1994 a *holding szövetkezetek* viszonylag tömeges megalakulásának időszaka, amelynek során a szövetkezetek – főként azok, amelyek régóta alkalmazzák az önelszámolás elvét – társasági formák keretei közé szervezték termelőtevékenységüket. Így születtek az állattartó telepeket üzemeltető kft.-k, a növénytermesztésre stb. alakult társaságok,

---

⁸ Ez történt a ‘Harmónia’ szövetkezetben. Lásd Váradi Monika Mária esettanulmányát.

⁹ Az is igaz azonban, hogy még mindig többet kaptak, mint az elbocsátott munkások, mert az üzletrészekért kapott összeg mégiscsak kiegészítette a végkielégítés csekély összegét, csakúgy, mint a tagsági viszony megszűntetésével beváltott részjegyek ellenértéke. (Ezekért a régi, az átalakulás előtti tagok általában nem készpénzzel fizettek, hanem egy elkülönített pénzalap szolgált fedezetül. Ez az új belépőkre már nem vonatkozott. A részjegyek összege változatos volt: a ‘Harmónia’ szövetkezetben pl. negyvenezer forint, a ‘Homokvár’-ban csupán öt.)

amelyekben a központi vezetés – különösen az átalakulás első éveiben – a többségi tulajdon fenntartásával szándékozott ellenőrző hatalmát fenntartani. Legalább ekkora szerepe volt azonban azoknak a banki kapcsolatoknak, amelyeket a volt legfelső vezetők privilegizáltak (Bihari, Kovács és Váradi 1994). (A bankok szempontjából ezt az is alátámasztotta, hogy ők voltak a szövetkezetek neve alatt jegyzett vagyontömeg képviselői, s 1998-ig csak ingatlanok szolgálhattak banki hitelek fedezetéül.) A holding szerkezet a volt közép- és felső vezetők nyilvánvaló érdekszövetségén alapult; míg az előbbieket hatalmát nagyrészt megőrizte, az utóbbiak számára karrierlehetőségeket nyújtott, a menedzserré válás iskolájaként működött. Igaz, ennek óriási volt az ára. A válságos körülmények között a társaságok vezetőinek kellett meghozniuk a gazdálkodással kapcsolatos és a legtöbbször igen nagy mértékű elbocsátásokkal járó nehéz döntéseket.

A kapitalizálódó környezet és a reorganizációs vagy más állami támogatással eszközölt befektetések azonban a hatalmi súly eltolódásához vezettek a holdingokban, éspedig a gazdasági társaságok javára. A szövetkezetek tulajdonhányada, ha van egyáltalán, egyre kisebb, akárcsak a bérbe adott eszközhányad. Mindezt a már hivatkozott, és az itt közölt esettanulmányokban közzétett empirikus vizsgálataink mutatják, statisztikailag érvényes adatokkal nem tudjuk alátámasztani állításunkat. Vannak azonban erre utaló jelek, ilyen például az adózó szövetkezetek, ill. a kft.-k vagyonának eltérő irányú alakulása. A társasági jövedelemadózással kötelezett szövetkezetek saját tőkéje 1992-ben még az összes adóbevallást készítő 77,4 százalékát képezte, 1996-ban azonban már csak 62,4 százalékos volt ez az arány, míg a kft.-k részesedése 4 százalékról 15,4 százalékra emelkedett.¹⁰

Más vizsgálatok tapasztalatai is azt mutatják, hogy a szövetkezetek átalakulási stratégiái között a „holdingosodás” vagy az ahhoz vezető út az egyik tipikus átmeneti lépcső. Tóth Erzsébet és Varga Gyula 1995-ben megismételt vizsgálatában – az első felvétel 1993-ban volt, és 100 szövetkezetet érintett – a „túlélő” 84 gazdaság körében 29 működtetett gazdasági társaságokat (34,5 százalék), szemben a korábbi nyolccal (9,5 százalék). Igaz, hogy a szerzők szerint csak hat belső szerkezeti átalakítást végrehajtó szövetkezet működtette társaságait holdingszerűen, de a fejlemények ilyen irányú alakulása nem zárható ki (Tóth és Varga 1996). Akárhogyan is: nincs más út a szövetkezetek előtt, mint hogy ilyen vagy olyan formában, de racionális kapitalista üzemmé alakuljanak. Ezt diktálja a verseny s az eredményesség megkerülhetetlen követelménye.

A válasz tehát a fejezet elején feltett kérdésre – hogy ti. a szövetkezetek átalakulása kapcsán bekövetkezett vagyonmegosztás megfeleltethető-e a földkárptlás és restitúció során tapasztalható tulajdoni széttöredezésnek – az, hogy nem feleltethető meg. Nem, mert a kiválással történő vagyonkivitelre nem volt többé mód 1993-tól, így a szövetkezetek és társas vállalkozások egyébként nagy méreteket öltő összeszűkülési, széttöredezési folyamatát a piaci viszonyok és a szövetkezetben maradó vezetői csoportok közötti harc végkimenetele határozta meg. Sőt, jelentős mértékű akkumulációs folyamat indult el a tőke és az üzletrészek piacának megélénkülésével. Az üzletrészek tehát a koncentrációs folyamat megfelelő vivő eszközeinek bizonyultak. Ugyanakkor a hozzájuk kötődő tulajdonosi jogosítványok ellentmondásossága, hogy ti. az üzletrésztulajdon nem von maga után arányos szavazati jogosítványt, valószínűleg számottevő szerepet játszott abban, hogy sok helyütt éltek a termelés társasági formák közé menekítésének eszközével, bár ez csak egy volt az ilyen irányban ható tényezők között.

---

¹⁰ Ennél pontosabb elemzésre azért nincs módunk, mert sem az adóbevallások, sem a statisztika nem tesz különbséget az önálló és a holdingok ernyői alatt működő gazdasági társaságok között.

3. A földhasználat alakulása Magyarországon

A földhasználatban a rendszerváltás során hozott törvények teremtettek döntő fordulatot. Három törvényről, ill. törvénycsomagról kell itt említést tennünk: a kárpótlási törvényekről, a szövetkezetek átalakulását szabályozó törvényről és a földtörvényről. E törvények célja – többek között – az volt, hogy megszüntessék a nagyüzemek földtulajdonosi és -használati monopóliumát. Amikor a törvénykezési folyamat elindult, az egyéni földhasználók a mezőgazdasági területnek alig több mint 17 százalékát művelték, öt évvel később már az ő birtokukban volt a mezőgazdasági terület 51 százaléka, és a maradékon osztoztak a szövetkezetek és társas vállalkozások körülbelül 3:2 arányban. De vajon valóban így van-e, vajon a statisztika pontos információkkal rendelkezik-e ebben a tekintetben?

Óriási ellentét feszül ugyanis a földhasználat ilyen nagymérvű individualizálódása, a tulajdonképpen mezőgazdasági vállalkozók (1997-ben kb. 30 ezer fő) és a főfoglalkozású gazdálkodók számának (kb. 70 ezer fő) vártnál jóval kisebb mértékű emelkedése között. Ez azt sugallja, hogy a súlyt e magas arányszám mögött a kistermelők másfél milliós tömege adja, akiknek több mint fele kényszerült színt vallani 1997-ben: ekkor mintegy 800 ezer ember váltotta ki őstermelői igazolványát; tehát legalább ennyien nem csak önellátásra, hanem piacra is termeltek.

Sokan dolgoznak kevés földön: gyakran idézett adat, hogy az egy tulajdonosra jutó terület körülbelül két és fél hektár volt Magyarországon; a gazdasági méretű háztartások esetében az átlagosan használt termőföld nagysága 1,2 hektár volt 1994-ben. A földtulajdon és használat elválása és elaprózódása, a jövedelemkiegészítést (Spéder 1997) vagy a pusztta túlélést szolgáló (Laki 1997) mezőgazdasági kistermelés szerepének nagymértékű növekedése egyike a volt szocialista országok agrárátalakulásában mindenütt jelen lévő legnagyobb ellentmondásnak, amely nálunk az alábbi tényezőkből fakadt.

1. A *kárpótlás* csak azokból a tulajdonviszonyokból indulhatott ki, amelyeket politikai okokból ért sérelem. Ez pedig az elaprózott, már fél évszázaddal ezelőtt is súlyos válságtünetekkel terhes kis- és törpeparaszti birtokok dominanciáján alapuló földtulajdoni szerkezet volt. Az ország gazdaságának jellegéből az is értelemszerűen adódott, hogy a legtöbb kárpótlást a földkárpótlásban volt érdekelt: az I. Kárpótlási Törvényhez beadott kérelmek 90 százaléka tartalmazott földigénylést is.¹¹ Annyira elaprózott volt ez a struktúra, hogy a degressziós elv érvényesítése nélkül 100 százalékos kárpótlásra volt jogosult a valamikori parasztbirtokok örököseinek 97 százaléka.¹² Ezt az amúgy is törpetulajdon generáló hátteret és alapot terhelte tovább, hogy a kárpótlási jegyek gyakran megosztottak az örökösök között, s hogy a földárveréseken általában megegyezéssel licitáltak, vagyis (előzetes megegyezés esetén) mindenki licitálhatott, és pedig utalvánnyal növelt kárpótlási jegyei értékének arányában. (Minél többen licitáltak egy megegyezéses árverésen, annál kisebb föld jutott egy-egy licitálónak.) A legsúlyosabb, helyenként máig megoldatlan helyzet a mezőgazdaságon kívüli üzleti potenciállal rendelkező területeken alakult ki, így a Balaton partján, a budapesti agglomeráció településein, Sopron környékén stb. Ezekben a térségekben előfordult, hogy a vásárolt jegyekkel licitáló idegenek kiszorították saját településük földpiacáról a helyieket, akik legalábbis éles versenyben, drágábban és kevesebbet tudtak licitálni.¹³
2. A közép-európai volt szocialista országok közül csak Magyarországon jött létre ún. „sző-

---

¹¹ Nagy Ferenc szíves közlése.

¹² 1949-ben a birtokok ekkora hányada tartozott a 200 AK érték alatti kategóriába átlagos (20 AK/ha) minőség esetén.

¹³ Ez történt Nemesfaluban is. (Lásd Nigel Swain esettanulmányát.)

vetkezeti tulajdon” az 1967-es földtörvény nyomán. Ebből fakadóan volt mit osztani, így lehetőség nyílt arra, hogy a valamikori nincsteléneknek is juttassanak földet, sőt, a maradványelv alapján (miután minden, a törvények által szentesített igényt kielégítettek) a más címeken újra földtulajdonhoz jutó szövetkezeti tagoknak is juthatott néhány aranykoronányi terület. Csak Magyarországon osztottak magántulajdonba kerülő ún. tagi részaránytulajdont,¹⁴ a reprivatizációt választó vagy az anarchiába süppedő többi átalakuló országban erre nem volt mód. Ez a körülmény a háztáji földek 1992. évi megszűntetése után is megteremtette a kistermelés folyamatosságának egyik feltételét.

3. Az a tudáskészlet, amely a nagyobb, paraszti típusú vagy vállalkozói jellegű gazdaságok vezetéséhez szükséges, a rendszerváltás utáni évekre nagyrészt már elveszett. Magángazdaként csak néhány nyakas parasztember dolgozott a szocialista érában szerte az országban. Nagyobb tömegben csak Bács-Kiskun megye szakszövetkezeteiben volt rá szükség és lehetőség, hogy a vegyes paraszti gazdaságok működtetésének ismerete megőrződjék a középgeneráció számára. A vállalkozói jellegű háztartások aránya a korabeli vizsgálatok tükrében öt-nyolc százalék volt a nyolcvanas évek végén (Kovács 1988; Szelényi 1992), ez az arány emelkedett kétszeresére (helyenként talán ennél többszörösére) az elmúlt évtizedben (Harcsa és Kovács 1996), ami mérsékelt, arányos fejlődésnek tekinthető. E fejlődés forrását részben a kárpótlási folyamat jelentette (a nagyobb földön gazdálkodók között felülreprezentáltak a volt közép- és gazdagparaszti réteg leszármazottai) (Harcsa 1996), részben az a politika felől gyorsított bomlási folyamat, amely a nagyüzemi szektorban végbement.
4. A kistermelők közül csak keveseknek volt annyi tartaléka, hogy a rendszerváltás amúgy is súlyos megpróbáltatásai mellett módjuk lett volna beruházásokra. Amikor 1992-ben dönteniük kellett arról, hogy a rájuk jutó szövetkezeti üzletrészt mire használják, csak a kisebbség döntött a kiválás mellett, a többség maradt, mert féltette a munkahelyét, és azt is tudta, hogy eszközök nélkül, kis parcellán, kusza piaci viszonyok mellett nem tud annyit megtermelni, értékesíteni, amennyi helyettesíthetné a főállásból származó jövedelmet. Akik némi vagyonszelettel kiváltak a volt közösből, ritkán juthattak hozzá a „jóhoz”. A kiváló üzletrész-tulajdonosok számára elkülönített vagyontárgyakat már „kimazsolázták”: a magánvállalkozásra készülődők – közép- és felső vezetők,¹⁵ gépekkel dolgozó szakmunkások¹⁶ – vásárolták meg a nyolcvanas évek végén, az évtized fordulóján, vagy – érthetően – a maradó többség tartott rájuk igényt. Eszköz nélkül, bérmunkára alapozva – jó okkal – csak kevesen mertek belevágni a gazdálkodásba. Folytatni a részidős kistermelést a nyolcvanas években kialakult ösvényeken, azt igen, de vállalni a törpeparaszt nyomorúságát – ezt önként csak egy-két megszállott ember választotta. A kényszer sokakat mégis ide szorított.

Mindebből következően a tíz hektárosnál nagyobb területű egyéni gazdaságok aránya országos léptékben csupán 1,8 százalék volt 1994-ben; az is igaz ugyanakkor, hogy a két mezőgazdasági összeírás közötti mindössze három évben ezek száma 1646-ról 21 773-ra emelkedett. A növekedés gyors, és bizonyára jelentős mértékű marad még akkor is, ha üte-

---

14 Lásd a nincstelen tagoknak juttatott 30 AK értékű, az alkalmazottaknak járó 20 AK értékű területeket, amelyek a háztáji, ill. az illetményföld kiváltására szolgáltak. Tartós használatba adott kisparcellákkal más átalakuló gazdaságokban is találkozunk, ezen parcellák használói azonban nincsenek felruházva teljes tulajdonosi jogosítványokkal. Lásd a balti és a bolgár kontextusról a *Replika* angol nyelvű különszámában megjelenő tanulmányokat (Alanen 1998; Kaneff 1998).

15 Lásd Hamar Anna itt megjelent tanulmányát a „semmiből lett gazdaságokról”.

16 Mint a ‘Homokvár’ szövetkezet műhelymunkásainak fineszesebb tagjai.

me szükségképpen csökkenni fog. A Központi Statisztikai Hivatal és a Politikatudományi Intézet közös felmérésében az 500 ezer forint termelési értéket meghaladó gazdaságok körében végzett vizsgálat is azt mutatta, hogy jelentős mértékű földakkumuláció zajlik, és várhatóan folytatódik azokban a gazdaságokban, amelyek számottevő jövedelemtermelési potenciállal rendelkeznek. Ebben a gazdálkodói körben 1992 és 1995 között 16,1 százalékról 35,4 százalékra emelkedett a tíz hektárnál többet használó gazdaságok aránya (Harcsa 1996: 10). Empirikus kutatásaink során nyert tapasztalataink, Hamar Anna itt közölt tanulmánya és az országos felmérések eredménye ugyanazt erősítik: határozott keresleti piac alakult ki a termőföld-forgalmazásban. 1997-ben, amikor az elsőként licitált földek már legálisan eladhatókká váltak, a több száz hektáros birtokok és a gazdasági társaságok tulajdonosai versengtek a földjeiket bérbeadó, ill. értékesítő kistulajdonosokért. Jobb ajánlat esetén az érvényes bérleti szerződések sem jelentettek akadályt, mert nem vette őket igazán komolyan sem a bérbeadó (mert amit eddig kapott, azt túl alacsonynak tartotta, ha megkapta egyáltalán), sem a bérbefizető (mert tudta, hogy vétkesnek találatna, ha perlekedésbe bocsátkoznék).¹⁷

Bármekkora is azonban eme gazdálkodói kör és az általuk használt terület gyarapodása, nem magyarázza meg az egyéni gazdálkodók földhasználatában mutatkozó kiugró aránynövekedését. Terepmunkáink, az itt közölt esettanulmányok tapasztalatai és a statisztikai adatok egybevetése alapján úgy véljük, hogy az alábbi jelenségek együttes hatásáról lehet szó:

A) Vannak olyan régiók, különösképpen az *Alföldön* és az *észak-magyarországi* megyékben, ahol a szövetkezetek és a volt állami gazdaságok szétesése az ipari ágazatok 1989/90-es gyors összeomlását követően rohamos volt.

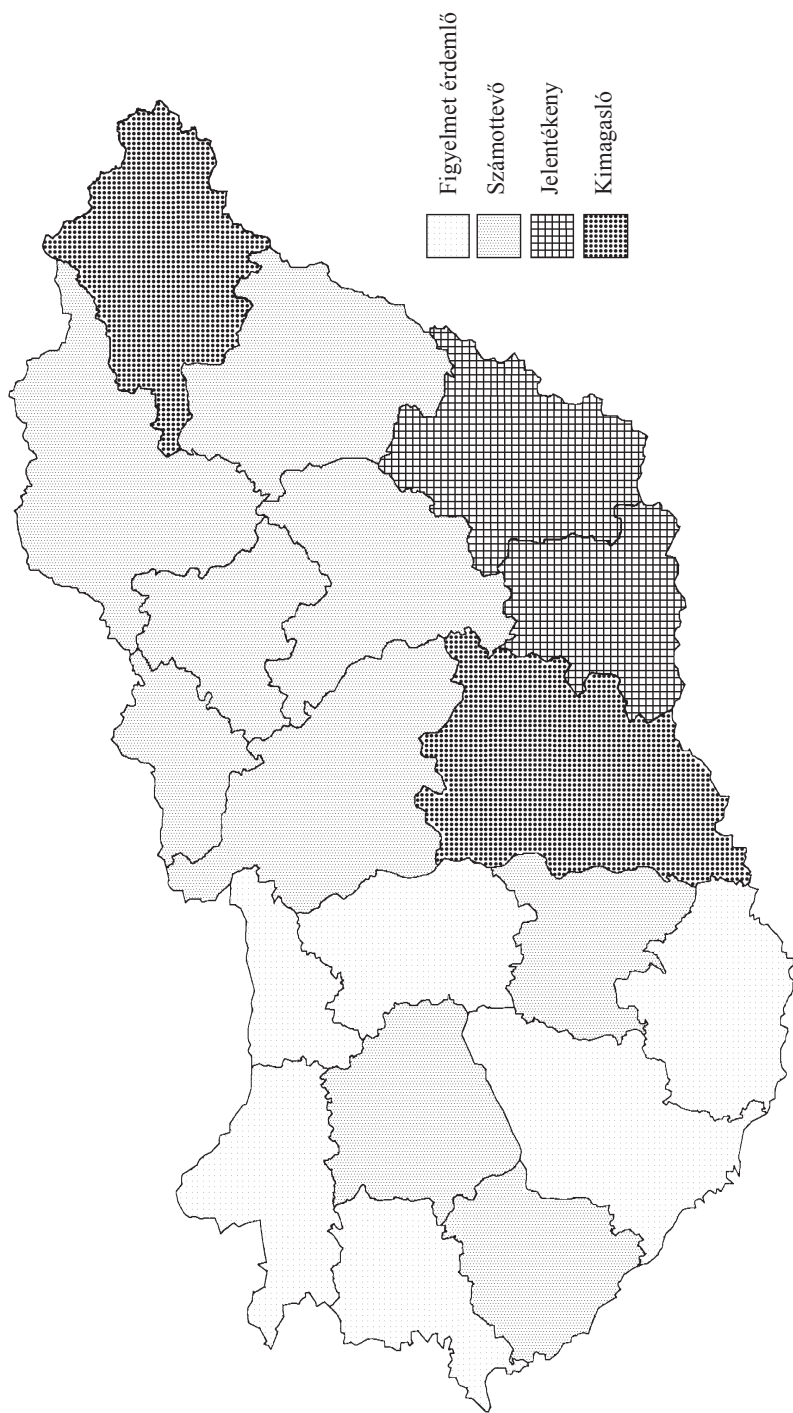
B) Ebből következően ezekben a megyékben tapasztalták meg először a tömeges és tartós munkanélküliség nyomorúságát, így a keleti és északi régiókban értékelődött föl leghamarabb a föld, ami legyen bármilyen kicsi is, végszükség esetén megélhetést adhat a családnak. Ezért itt kezdtek a legtöbben magángazdálkodásba. Többségük ma is éppen csak megél abból, amit a földművelésből keres, néhányan azonban „eurokonform” méretű gazdaságot építettek ki. Ha számba vesszük azokat, akiket főfoglalkozású gazdaként regisztrált az általános mezőgazdasági összeírás, valamint azokat, akik állandó alkalmazásban álltak megerősödő magángazdánál ugyanakkor, akkor előttünk áll az a 61 793 fő, aki „fehéren” élt az egyéni gazdaságokból 1994-ben. Ez nem kevés, mert a közép- és nagyüzemi szektor ugyanakkor ugyan négyszer több aktív dolgozónak adott munkát, de a bejegyzett vállalkozóként vagy ilyenek alkalmazottaiként dolgozók száma nőtt azóta, míg a közép- és nagyüzemek foglalkoztatási ereje tovább szűkült.

C) Kétségtelen, hogy az 1994 májusában, az első konzervatív kormány működésének utolsó napjaiban megszavazott földtörvény, amely gyakorlatilag kizárta a szövetkezeteket és jogi személyiségű vállalkozásokat az élénkülő földpiacról, az érintetteknek tényleges hátrányt jelent. A gazdálkodó szervezetek e korlátozás nélkül nyilvánvalóan kevesebbet veszítettek volna földhasználói pozícióikból, sőt, regenerációjukkal párhuzamosan a legtokeerősebb vásárlóként jelentek volna meg a földpiacon. Nem véletlenül robbant ki 1997-ben nyílt konfliktus a földtörvény módosítására tett kísérlet kérdésében, ami többek között azzal, hogy nagy szolgálatot tett az ellenzéki erők kohéziójának megteremtésében, majd erősítésében, előrevetítette a kormányzó erők bukását. Az ún. nagyüzemi lobby a maga szempontjából okkal kérte számon a hatalmon lévőtől, legalább a ciklus utolsó évében, választási és kormányprogramjuk végrehajtását (a földtörvény módosítását), hiszen egyre harsányabb je-

---

17 Lásd Hamar Anna és Kovács Katalin itt közölt esettanulmányait.

1. térkép. Az egyéni használatban lévő mezőgazdasági terület aránya 1995-ben

lek mutatták versenypozícióik alapvető megrendülését. Többek között karnyújtásnyira került azoknak az 1993-ban szerencsésen hosszú időre, öt évre kötött bérleti szerződéseknek a lejáratú ideje, amelyek az ideig többé-kevésbé biztosították a működés egyik legfontosabb feltételét a közép- és nagyüzemek számára, a művelhető földet. Ezenközben nagymértékben megélnékült a földpiac, mind a bérleti, mind az adásvételi oldalon, ami az árak folyamatos emelkedésének irányába hat várhatóan a jövőben is.¹⁸ Akárhogyan is: az egyéni földhasználat térnyerésében óriási szerepe volt és van annak a pozitív diszkriminációnak, amelyet az érvényben lévő földtörvény az egyéni gazdáknak biztosít.

D) Meglehetősen nagy területi differenciák alakultak ki a földhasználat vonatkozásában. Ahol az egyéni termelésben produkált GDP¹⁹ és az egyéni földhasználók aránya egyaránt viszonylag magas, ott ténylegesen háttérbe szorulhatott a nagyüzem. Ahol ez még a kisüzemek foglalkoztatási kapacitásának viszonylagos erősségével is együtt járt, ott bizhatunk abban, hogy az így kialakult birtokszerkezet nem megy a kibontakozás rovására, és nem gátolja jelentős mértékben a mezőgazdasági termelés regenerációját. Ez azonban csak a dél-alföldi megyéket, kisebb mértékben Hajdú-Bihart és még kisebb mértékben Jász-Nagykun-Szolnok megyét jellemzi. (Csongrádban és az említett két észak-alföldi megyében erős maradt a nagy- és középzemzeti szektor is, bár ez a földhasználat Csongrád megye adataiból nem világlik ki.) A kistermelők és magángazdák az országos átlagnál (51,3 százalék) sokkal nagyobb mértékben vették birtokukba a mezőgazdasági területet Szabolcs-Szatmár-Bereg (76,7 százalék) és Bács-Kiskun megyében (67,7 százalék), s 4–7 százalékkal az országos átlag feletti volt a részesedésük Békés, Csongrád és Pest megyében. Ugyanakkor mélyen átlag alatti értékekkel találkoznak néhány dunántúli megyében (Vas, Somogy, Fejér, Baranya), így természetszerűen adódik, hogy a 38,4 százalékos egyéni földhasználattal a dél-dunántúli régió a sereghajtó. A Duna elválasztó vonalat jelent ebben a tekintetben: míg a Dunántúlon a földhasználatban még a közép- és nagyüzemek uralkodóak, az Alföldön már – egyetlen megye kivételével – nem, s ehhez hasonló helyzet alakult ki az észak-magyarországi régióban is (lásd *1. számú térkép*).

E) Sok esetben azonban egyszerű regisztrációs „probléma”, illetve egy sajátos transzformációs találmány/kényszer húzódik meg a számok ilyen alakulása mögött. Ha ugyanis a földtulajdonosok a földjüket nem adják bérbé egy nagyüzemnek, hanem megrendelik a művelés gépi munkálatait, akár a teljes művelést is, egyéni földhasználónak minősülnek. Némi joggal, hiszen ebben a konstrukcióban általában a tulajdonos és nem a szolgáltató finanszírozza a termelés költségeit, de legalábbis osztoznak rajta. Mindazonáltal: ahogy nagyüzemi földhasználatnak sem, úgy hagyományos értelemben vett kisüzemnek sem tekinthető ez a forma – átmenet szülte kényszerről, illetve alkalmazkodásról van szó.

Ha tehát a tényleges egyéni földhasználat arányáról kell állást foglalnunk, azt mondhatjuk, hogy az a hivatalos statisztikákban közölt adatoknál legalább 10–15 százalékponttal alacsonyabb, 35–40 százalékos lehet,²⁰ s meggyőződésünk, hogy ezzel nem becsüljük alá az egyéni földhasználat mértékét. Szemléletesen mutatja ezt az *1. és 2. számú ábra*. Az előbbi a gazdálkodók fő típusai szerint mutatja a földhasználat alakulását, benne az egyéni föld-

---

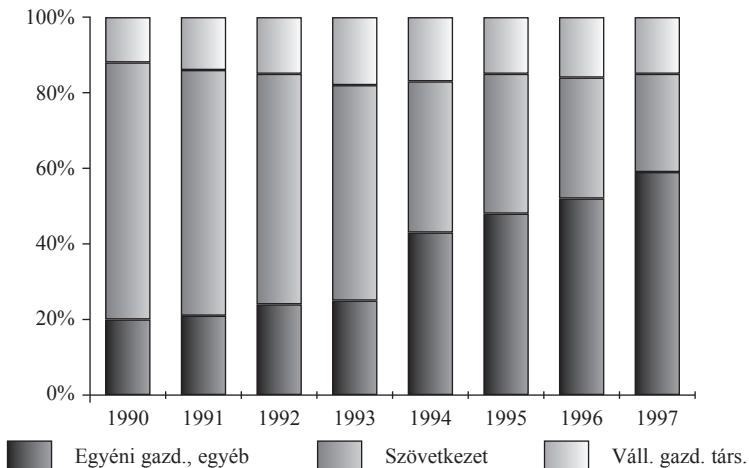
18 A társasági adózásra kötelezett gazdasági szervezetek bevallásai szerint 1993 és 1996 között gyakorlatilag megnégyesződött az e szervezeti körben kifizetett földbérleti díj (2136 millióról 10 063 millióra), bár az összes, termelésben felhasznált költségeknek még így is csak az 1,6%-át tette ki. A szövetkezetek esetében a legmagasabb ez a hányad (2,4%).

19 A kistermelésben előállt GDP területi megoszlására vonatkozó számításokat Kovács Csaba végezte el (Kovács, Kovács és Bihari 1998).

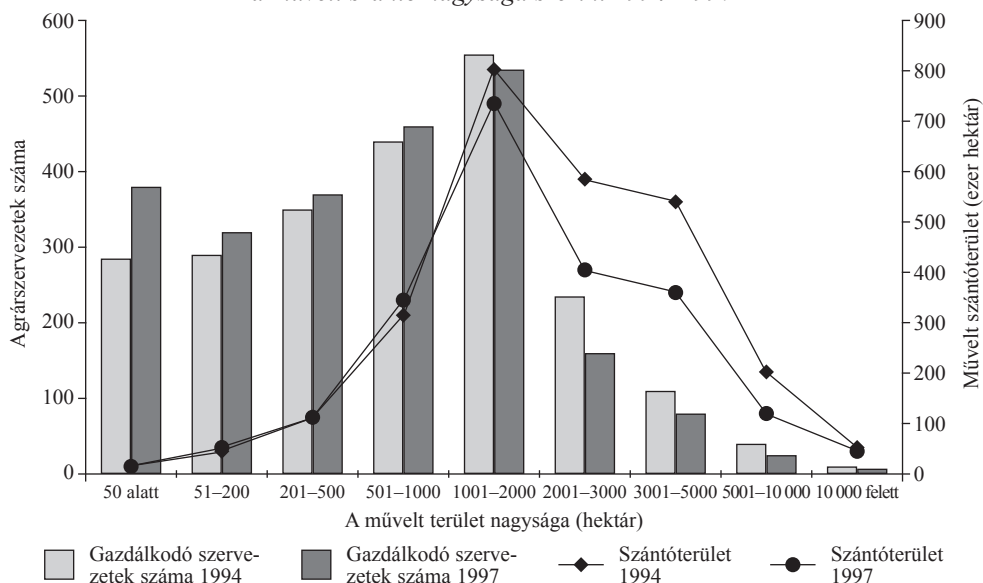
20 Tóth Erzsébet és Varga Gyula ennél is kevesebbre, 25% körülire becsüli az egyéni földhasználat arányát 1995-ös reprezentatív vizsgálatuk tapasztalatai alapján (Tóth és Varga 1996).

1. ábra. A mezőgazdasági terület megoszlása gazdasági szektoronként 1990–1997 (hektár)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Váll. gazd. társ.	816 756	959 850	981 715	1 235 703	1 163 651	1 086 900	1 090 348	967 050
Szövetkezet	4 378 672	4 058 473	3 577 797	3 267 049	2 305 964	1 886 500	1 748 441	1 611 821
Egyéni gazd., egyéb	1 277 640	1 441 327	1 576 190	1 626 311	2 652 367	3 205 900	3 345 672	3 615 762
<i>Összesen</i>	<i>6 473 068</i>	<i>6 459 650</i>	<i>6 135 702</i>	<i>6 129 063</i>	<i>6 121 982</i>	<i>6 179 300</i>	<i>6 184 461</i>	<i>6 194 633</i>

2. ábra. A gazdálkodó szervezetek száma és a szántóterület nagysága a művelt szántó nagysága szerint 1994–1997

használók nagyarányú, folyamatos térnyerését és a szövetkezetek drámai méretű pozícióvesztését a társas vállalkozások földhasználatának tulajdonképpeni stabilizációja mellett. A 2. számú ábra ugyanakkor azt érzékelteti, hogy milyen méretű üzemek uralják a szántó művelési ágú területeket. Az ábrán kétségkívül megmutatkozik a középüzemi méret, vagyis az 1000–2000 hektárt művelő gazdálkodó szervezetek dominanciája, jóllehet már ez a kategória is a fogyatkozók közé tartozik. Az 1994-ben és az 1997-ben használt szántóterület nagyságát jelző vonalak közti terület érzékelteti a gazdálkodó szervezetek használatából kikerült szántó nagyságát. Azon nem csodálkozhatunk, hogy főként a 2000–5000 hektárt művelő szervezetek viselik a veszteség terhét, hiszen ebbe a kategóriába került a volt szövetkezetek többsége. Az azonban, hogy az 1000 hektár alatti kategóriákban a számbeli növekedés ellenére szinte együtt halad a két vonal, vagyis nem nő a földhasználatban a kis-közép szervezetek részesedése, azt jelzi, hogy az „osztzkodás” 1997-ig a gazdálkodó szervezetek és az egyéni földhasználók között zajlott, és nem a gazdálkodó szervezetek különböző nagyságrendi kategóriái között.

Jóslatokba kénytelen bocsátkozni az, aki a jövő folyamataival kapcsolatos megállapításokat tesz. Mi a „középre tartás”, vagyis a nagy- és középüzemi kategória további fogyatkozása mellett – ami nem a sikeres állami nagybirtokok aprózódásának, hanem a nagyobb területet művelő szövetkezetek földhasználati részesedése csökkenésének lesz várható következménye – az 1000 hektár alatti szervezetek pozícióinak erősödését várjuk, hiszen ide fogyatkoznak a nagyobbak, és ide nőnek fel a kicsik.²¹

4. A túlélő gazdálkodó szervezetek versenye

Mielőtt a gazdálkodó szervezetek típusai szerinti vizsgálódásba kezdenénk, egy látványos és az átalakulást töretlenül jellemző folyamatra, éspedig az aprózódásra, szervezeti összehúzóhatásra hívjuk föl a figyelmet. A 3. ábra szemléletesen mutatja mind a széttöredezés mértékét, mind egyenes vonalát s a nyomában átrendeződő üzemi struktúrát: a statisztika kategóriarendszerében 1993-ban debütáló 1669 „kisüzem” (11 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató gazdálkodó szervezet) száma 1996-ra 7256-ra nőtt, míg az ellenkező végtelenen 722-ről 72-re csökkent, vagyis megtizedelődött a 300 főnél több alkalmazottat munkáltató nagyüzemek száma. A 21–50 és az 51–300 főt foglalkoztató kis-közép- és középüzemi kategória ebben a vetületben is stabilnak látszik, bár az 51–300 főt foglalkoztató üzemek száma a csúcsot jelentő 1994-hez képest 1996-ra 20 százalékkal csökkent. Ugyanakkor, akárcsak a földhasználat esetében, a számban egyre gyarapodó kisebb üzemek (21 alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztatók) a működő mezőgazdasági gazdálkodó szervezetek tőkéjének csupán 18,7 százalékát jegyezték 1996-ban, míg ezen belül a legfeljebb 10 főt foglalkoztatók tőkerészesedése 13,2 százalék volt. A 300 főnél több alkalmazottat foglalkoztató szövetkezetek és társaságok tőkerészesedése pontosan annyi volt, mint azoké, amelyek legfeljebb 20 személynek adtak munkát. A tulajdonképpeni nagyüzemek (főleg átalakult állami gazdaságok) szinte kivétel nélkül részvénytársasági formában működtek. Egy átlagos kft. 1992 és 1996 között három fővel csökkentette állományi létszámát, csupán 11 főt foglalkoztatott; egy átlagos szövetkezet ugyanakkor aktív keresőinek már több mint felét elküldte, és

---

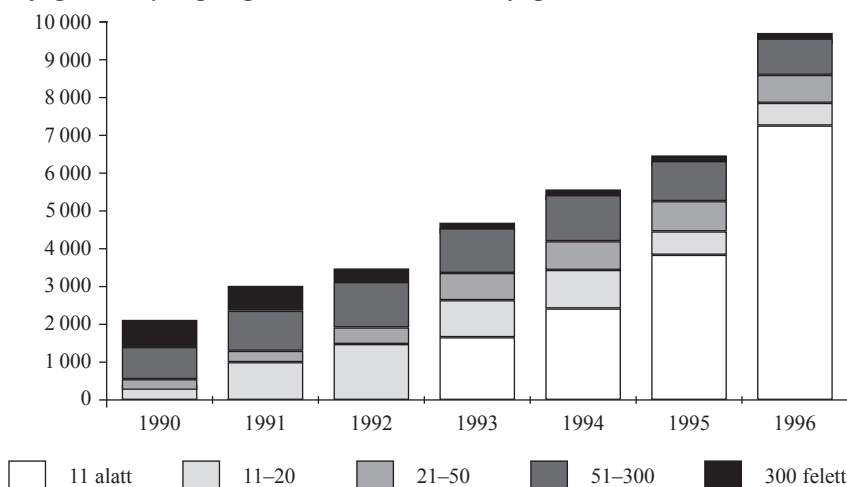
21 Az 1994-es általános mezőgazdasági összeírásnak a gazdasági méretű háztartások földtulajdoni és földhasználati helyzetére vonatkozó adatai alapján a földbérleti viszonyok vonatkozásában is világosan elkülönül az összes többi régiótól az Alföld, azon belül a Dél-Alföld, mint olyan nagytáj, ahol a többi országrészhez képest sokkal kisebb mértékben adják bérbé a földtulajdonosok földjeiket. A Dél-Alföldön a saját tulajdonban lévő földterületnek 1994-ben csak 25%-a volt bérben, míg a Közép-Dunántúlon 49,5%-a.

3. ábra

A jogi személyiségű agrárszervezetek számának alakulása

Foglalkoztatottak száma	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
11 alatt	–	–	–	1669	2420	3834	7256
11– 20	413	1031	1471	991	1012	624	605
21– 50	106	297	437	730	761	799	743
51–300	860	1060	1200	1188	1209	1061	963
300 felett	722	666	378	129	126	95	72
<i>Összesen</i>	<i>2101</i>	<i>3054</i>	<i>3486</i>	<i>4707</i>	<i>5528</i>	<i>6413</i>	<i>9639</i>

A jogi személyiségű agrárszervezetek száma a foglalkoztatottak száma szerint

Forrás: KSH Statisztikai Havi Közlemények, 1990–1996.

128 fő helyett csak 58 fő számára nyújtott keresetet. A részvénytársasági körben ezzel ellentétes irányú folyamatok zajlottak: egy-egy rt.-ben 1992-ben átlagosan 160, 1996-ban 175 kereső dolgozott.

Elemzéseink bizonyító erejét némileg csökkenti, hogy a statisztikai adatgyűjtés jelenlegi gyakorlata a társasági formák és a szervezetek kapcsolatait illetően nem teszi lehetővé a tisztánlátást. A gazdasági társaságok típusainak és teljesítményeinek megítélését például nehezíti, hogy nem tehető különbség a holdingok alá tartozó, valamint a ténylegesen független – új alapítású, vagy ki-, ill. szétválással függetlenné vált – társaságok között. Így sem a szervezetek, sem a gazdasági társaságok (főként a korlátozott felelősségű társaságok) működésének sajátosságai nem ítélnél meg kellő precizitással.

Ha mindezek ellenére megvizsgáljuk azt a municiót, amellyel 1992-ben az egyes vállalkozási formák elindultak a túlélésért folytatott versenyben, kétségtelen, hogy a szervezetek voltak a leginkább főszereltek: az ágazatban működő, nem magánszemélyek által befektetett *tőke* 79 százalékát az ő nevük alatt regisztrálták, ekkor még többségi földhasználók voltak, a *munkaerő* 74 százalékát foglalkoztatták. 1996-ra 12 százalékponttal csökkent a tőkéből való részesedésük, de még mindig 65 százalék fölötti részarányal rendelkeztek, és a

14 százalékpontos csökkenés dacára a legnagyobb munkáltatók maradtak. A termelésben felhasznált *tárgyi eszközök* (nettó) értékének csökkenése 17 százalékpontos volt a szövetkezetek körében 1992 és 1996 között, míg a kft.-k részesedése 18,9 százalékponttal növekedett, 4,5 százalékról 23,4 százalékra. A korlátolt felelősségű társaságok 4 százalékról 13 százalékra növelték tőkerészesedésüket, 22 százalékra tellett foglalkoztatási kapacitásukból.²²

Meglehet, kockázatot vállalunk, amikor megbecsüljük a ténylegesen szövetkezeti *használatban álló eszközhányadot*, de úgy gondoljuk, hogy az legfeljebb 10–15 százalékkal haladhatja meg a szövetkezeteknek a szántóterületek használatában becsült részesedését, tehát 35–40 százalék körül mozoghat, azaz lényegesen alacsonyabb a hivatalosan regisztráltnál. A fennmaradó eszközhányadot bérletek formájában zömmel kft.-k hasznosítják; utóbbiak eszközhasználati részesedése így 30–40 százalékra tehető, az erőviszonyokat e két üzemtípus között tehát bizonyos szempontból kiegyenlítettnek gondoljuk. Ezt látszanak igazolni az *árbevételre* vonatkozó mutatószámok is: míg 1992-ben a szövetkezetek a vizsgált adózók árbevétel-tömegének 62 százalékát termelték meg, addig 1996-ban már csak kevesebb mint felét, 44 százalékát. Ugyanebben az időszakban a kft.-k 16 százalékról 37 százalékra növelték részesedésüket. Az is tény, hogy az utóbbi szervezetek nagyobb rugalmassága és a kereskedelemben való hangsúlyos szerepe erőteljesen meghatározza e viszonyszámok értékeit, ami annál is inkább érthető, mert 1996-ban a korlátolt felelősségű társaságokban volt a legmagasabb, 34,2 százalékos a *külföldiek tulajdoni részesedése*. (Miközben a szövetkezetekben vagy legalábbis a szövetkezeti központokban gyakorlatilag nincs külföldi tulajdonos, és a részvénytársaságokban is csak 6,3 százalékos volt a részesedésük. De ki tudja, hány kisebbségi vagy többségi külföldi tulajdonban álló kft.-t fűz valamilyen szervezeti kapocs szövetkezetekhez vagy részvénytársaságokhoz?) A rugalmassággal, a magas külföldi tulajdoni hányaddal és a nagymértékű termékkereskedelemmel függő lehet össze az, hogy a vizsgált vállalkozási körben az összes *export árbevétel* tömegének kétharmadát (67 százalékát) korlátolt felelősségű társaságok hozták 1996-ban, míg a részvénytársaságok részesedése csak 20 százalék, a szövetkezeteké pedig 11 százalék volt. (Az export árbevételnek a nettó árbevételhez mért aránya is a kft.-knél volt a legmagasabb 1996-ban, 10,6 százalék, míg a szövetkezeteknél 1,4 százalék, az rt.-k esetében 7,1 százalék.) Vagyis a szövetkezetek alig folytattak külkereskedelmi tevékenységet.

Más mutatók is azt jelzik, hogy a legdinamikusabb vállalkozástípust a korlátolt felelősségű társaságok képviselték 1996-ban (és hozzátehetjük, hogy a megelőző években is). Míg ugyanis 1992-ben a *befejezetlen beruházásokból* a kft.-k csak 15,7 százalékot mondhattak magukénak, s a szövetkezetek részaránya 63 százalék volt, addig 1996-ban a befektetések nagy része kft.-kben valósult meg (47,4 százalék), míg a szövetkezetek részesedése megleződött (33,8 százalék). 1992-vel összevetve 29 százalékpontos növekedést mutat a kft.-k *rövid lejáratú* – vélhetően forgótőkét tápláló – *hitelállományból való részesedése*: a rövid lejáratú kötelezettségek 44 százaléka kft.-knél, 18 százaléka rt.-knél, (s 19 százalékpontos csökkenés után) 36 százaléka szövetkezeteknél volt 1996-ban. Ezek a viszonyszámok ugyanakkor a tulajdoni és használati viszonyok meg nem felelését tükrözik az eszköz- és tőkeállományra vonatkozóan, amelyre már a földhasználati viszonyok elemzésekor is kitértünk.

A társas vállalkozói szintéren tehát dinamizmus, a tőkehányadhoz képest magas árbevétel, viszonylag jelentős külkereskedelmi tevékenység és számottevő külföldi tulajdoni hányad jellemzi a korlátolt felelősségű társaságokat, a jelen és közeljövő *protokapitalista kis-*

---

²² Az részvénytársaságok növekedésére az állami gazdaságok privatizációjával való szoros összefüggése miatt nem térünk ki.

középüzemeit. A részvénytársaságok, amelyek jelentős része *félállami kapitalista nagyüzemként* működött 1996-ban (az állami tulajdon részaránya 44 százalék volt ebben a posztvállalati körben), ugyancsak tartós és számban gyarapodó szereplői a magyar agrárgazdaságnak. Különösen, ha figyelembe vesszük az átmenetiség állapotától fokozottan sújtott, helyüket kereső, újabb átalakulásra kész szövetkezeteket, ill. a szövetkezeti vezetők várhatóan megélenkülő érdeklődését a részvénytársasági forma iránt. E közbevetéssel jelezzük: a szövetkezetek képviselik a legkevésbé stabil, várhatóan további pozíciókat vesztő *posztoszocialista (nagy-közép) üzemtípust*, amelyből a termelési funkciók kicsúszni látszanak, és úgy tűnik, további vagyonyvesztésre vannak ítélve.

Összegzés

Kistermelők százezrei, magángazdák, szövetkezetek, szövetkezeti utódszervezetként működő vagy alulról felnövekedett gazdasági társaságok a mai agrárgazdasági szintér szereplői. Az empirikus vizsgálatok közelképei és a mégoly ellentmondásos adatfeldolgozások is azt igazolják, hogy egy olyan vegyes üzemi struktúra alakult ki Magyarországon, amelyben minden üzemtípusnak vannak esélyei a túlélésre. Az évente megismétlődő súlyos konfliktusok (blokádok 1997-ben, gabonaégetések 1998-ban) ugyanakkor azt mutatják, hogy ezt az esélyt sokan, főleg a kistermelők egyre bizonytalanabbnak érzik, egyre elkeseredettebb küzdelmet kell folytatniuk érte. Úgy látszik, az agrárviszonyok mélyreható átrendeződésének folyamata távolról sem fejeződött be, a küzdelmes évek folytatódnak.

Hivatkozott irodalom

- Andor Mihály és Kuczsi Tibor (1997): Tulajdonváltás és modernizáció a mezőgazdaságban. In *Mozgó Világ*, 1: 83–99.
- Alanen, Ilkka (1998): Emerging enterprise structures and the internal conflicts of transforming large-scale farms in Estonia. In *Replika* angol nyelvű különszáma. Megjelenés alatt.
- Bihari Zsuzsanna, Kovács Katalin és Váradi Monika (1994): Restructuring Hungarian Agriculture. The Case of „Golden Age”. In *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. David Symes és Anton J. Jansen, szerk. 136–153. Wageningen: Agricultural University
- Bihari Zsuzsanna, Kovács Katalin és Váradi Monika (1996): Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. In *Tér és Társadalom*, 4: 139–152.
- Hantó Zsuzsa és Anthony Oberschall (1997): A piacgazdaság születése: A magyar mezőgazdaság a szocializmus után. In *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Kárpáti Zoltán szerk., 128–142. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja.
- Harcza István (1996): *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók 1991–1995*. Budapest: KSH.
- Harcza István és Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In *Társadalmi riport 1996*. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György szerk., 101–135. Budapest: TÁRKI–Századvég.
- Juhász Pál és Mohácsi Kálmán (1993): Az élelmiszergazdaság átalakításának ellentmondásai. In *Közgazdasági Szemle*, 7–8: 614–624.
- Kaneff, Deema (1998): Private Co-operatives and Local Property Relations in Rural Bulgaria. In *Replika* angol nyelvű különszáma. Megjelenés alatt.
- Kovács Imre (1988): Termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban). In *Rétegződésmodell vizsgálat IX*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kovács Katalin (1998): Strengths, Controversies and a Show-case of Failure in Hungarian Agricultural Restructuring: the Case of the Hollófüldje Co-operative In *Replika* angol nyelvű különszáma. Megjelenés alatt.
- Kovács Katalin, Kovács Csaba és Bihari Zsuzsanna (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In *Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években 1–2*. Hamar Anna szerk. Megjelenés előtt.
- Laki László (1997): A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása. In *Szociológiai Szemle*, 3: 67–93.
- Spéder Zsolt (1997): Háztartások egy kistérségben. In *Szociológiai Szemle*, 1: 5–37.

Swain, Nigel (1998): Küzdelmes életutak egy változó világban. 'Nemesfalu' és az 'Aranyzóló' RT. In *Replika*, 33–34.

Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tóth Erzsébet és Varga Gyula (1996): *A mezőgazdasági szövetkezetek élete az átalakulás után*. Budapest: AKII.

Források: KSH-kiadványok és az adózásra kötelezett kettős könyvvitelt vezető mezőgazdasági szövetkezetek és társas vállalkozások adatai, 1993–1996.